

Наталія Макаренко

ТЕНДЕНЦІЇ ЕТНОДЕМОГРАФІЧНИХ ЗМІН У ТЕРНОПІЛЬСЬКІЙ ОБЛАСТІ (1989–2001)

Досліджено динаміку змін етнічного складу Тернопільської області у період між переписами населення 1989 і 2001 рр. Розглянуто особливості етнічного складу і розселення найчисельніших етнічних груп області – українців, росіян, поляків, білорусів. Проаналізовано тенденції основних демографічних показників (природного приросту, народжуваності) міського і сільського населення. Розглянуто напрями і наслідки міграційних процесів у Тернопільській області.

Ключові слова: етнічна структура, етнодемографічні зміни, міграційні процеси.

Nataliia Makarenko. Modern transformation process in ethnic structure of Ukraine (the example of Ternopil region.) Investigational dynamics of changes of ethnic composition of the Ternopolsky area in a period between the censuses of population 1989 and 2001, the specific of self-identification and territorial placing of the most numeral ethnic groups of region – Ukrainians, Russians, Byelorussians.

Key words: ethnic structure, ethnic self-identification.

Потреба наукового осмислення механізму здійснення активної демополітики, спрямованої якщо не на подолання, то хоча б на

гальмування депопуляційних процесів, які з 1991 р. розгорнулися в Україні, стала дієвим стимулом розширення та поглиблення етнодемографічних розробок. Одним з основних напрямів сучасної етнодемографії став аналіз регіональних тенденцій етнодемографічних процесів, синтез причин змін етнічної конструкції регіонів України у ХХІ ст. У сучасних умовах зміни суспільних відносин в Україні важлива роль приділяється етнонаціональним чинникам регіонального розвитку, що визначають значною мірою електоральну поведінку населення, релігійну ситуацію, позначаються на стабільності соціально-економічного і політичного розвитку регіонів і життєдіяльності людей.

Відразу зауважимо, що розробка етнодемографічної тематики поки що не набула такої наукової та практичної актуальності, яка б привернула до себе сталу увагу досить великої спільноти професійних демографів, істориків, етнологів. Тому бібліографія відповідних публікацій порівняно невелика. На сучасному етапі у царині етнодемографії переважають праці економістів, демографів, географів, соціологів: Е.Лібанової, В.Стешенко, С.Піскунова, Т.Рудницької, І.Пирожкова, І.Прибиткової [1]. Розвиток української етнодемографії означений працями В.Наулка [2], І.Кураса, В.Євтуха, В.Котигоренка, О.Майбороди, В.Зінича, В.Крисаченка, О.Чиркова [3]. Саме їх науковий доробок становить методологічну основу фундаментальних досліджень динаміки чисельності і змін у демографічній структурі населення України, а також слугує теоретичною базою для вивчення пріоритетних напрямів соціально-демографічної політики в країні та її регіонах.

Зі збереженням тенденції переважання праць економістів та демографів, етнологів щодо динаміки етнодемографічної структури населення України останнім часом поживляється зацікавлення географів демографічною тематикою. Питання, пов'язані з етнічним складом населення Західного регіону і Тернопільської області зокрема, активно розробляються М. Дністрянським, Я. Жупанським, Я. Круль, О. Шаблем, Ф. Заставним, Б.Заставецьким, Р. Лозинським [4].

Пошук моделей взаємодії етнодемографії з суміжними науками залишається надзвичайно актуальним. Додамо, що не

існує «неетнічних» носіїв-суб'єктів суспільного життя, що реальне суспільне життя відбувається в конкретно-історичній етнічній формі і на конкретній території, і «етнічність» є невід'ємною формою цього процесу, невід'ємною властивістю всіх відомих науці локалізацій суспільного життя. І тому цілком доречним видається те, що сучасні етнодемографи і географи синтезують трактування предмета і методів дослідження етнодемографії. Зокрема, останнім часом розроблений алгоритм етногеодемографічного дослідження [5]. Адже населення завжди прив'язане до конкретного простору та часу. Диференційованість територіальних систем зумовлює специфіку їхнього впливу на демографічні процеси і впливає на появу регіональних демографічних особливостей. На локальній території формуються спільності людей з досить замкнутими демографічними зв'язками. Окрім просторового (територіального) фактора виникає ще один, який також зумовлює диференціацію демографічних процесів, – чинник поліетнічності населення. Таким чином можна визначати сутність етногеодемографічних досліджень «як дослідження з географічних позицій демографічних процесів і структур, диференційованих згідно з етнічною ознакою» [5, с. 138].

І. Барна в дисертаційному дослідженні, підготовленому на матеріалах Тернопільської області [6], поглибила теоретико-методологічні засади етногеографічного дослідження. В роботі визначено сутність поняття «територіальна етнічна спільність», встановлено її ієрархічні рівні. Територіальні етнічні спільності розглядаються як такі, що охоплюють декілька етносів, що компактно проживають на певній території. Це – певна спільнота людей, що об'єднана певним способом буття, єдиними умовами життя і діяльності. Подібну точку зору поділяє і В. Джаман [7]. Зокрема, в своїй докторській дисертації він доводить, що одним із критеріїв територіальних етнічних спільностей та їх характерних рис є спільність проживання на певній території, що зумовлює багато подібних рис у способах господарювання, культурі, релігії, демографічній поведінці та ін. Територіальна диференціація показників, що характеризують демографічну ситуацію в Україні, дала автору змогу виділити за спорідненістю

демопроцесів окремі регіони. За загальним підсумком демографічна ситуація найсприятливіша у Західному регіоні.

Окремою важливою науковою проблемою є роль міст у процесі формування та розвитку тієї чи іншої етнічної спільноти. З одного боку, міста завжди виступають центрами консолідації етносу, незалежно від того, більшість чи меншість у них становить корінний етнос, і це пов'язано з роллю політичних, економічних та культурних центрів, яку вони відіграють. З іншого, населенню міст властива більш строката структура етнічного складу населення порівняно з сільською місцевістю. Тому для того, щоб уникнути ймовірності некоректної оцінки етнічної ситуації в цілому, виникає необхідність вивчати етнічний склад міського і сільського населення окремо. Питаннями, пов'язаними із дослідженнями національного складу населення міст, займалися В. Кубійович, С. Рудницький, В. Покшишевський, Л. Моногарова, Е. Менабдішвілі, Б. Еккель. Найсучаснішим з означеної тематики в Україні є історико-географічні дослідження Р. Лозинського [8; 9; 10], І. Барни [6]. Визначення етнічної структури населення регіону загалом та окремих районів і міських населених пунктів зокрема, а також етнічних процесів, які мають там місце, робить можливим проведення групування населених пунктів (переважно міських) за окремими етнодиференціюючими ознаками. Проведення групування на різні періоди дозволяє простежити динаміку етнічних процесів у населених пунктах чи районах регіону.

Останнім часом з'явилося декілька наукових досліджень, присвячених окремим найчисельнішим етносам, які проживають на Галичині. Першою науковою розробкою, в якій у регіональному масштабі висвітлюються питання етнодемографічного і етносоціального розвитку російського населення, є дослідження І. Терлюка «Росіяни західних областей України (1944–1996 рр.)» [11].

Окремий напрям етнодемографічних досліджень – міграційні процеси, що відіграють значну роль у суспільному розвитку. Вони є чутливими індикаторами реагування населення на зміни в економічному, політичному та соціальному житті, залежно від їхньої величини й напрямку вони впливають на стабільний розвиток держави, демографічні процеси, які відбуваються у регіонах.

Міграційні процеси є складними й перманентними, включають різні напрями, ефективність яких залежить від різних факторів: демографічної ситуації, мобільності населення, рівня соціально-економічного розвитку держави, геополітичного положення країни тощо. Зауважимо, що етнічний аспект міграційних процесів – один з найбільш досліджених в етнодемографії. З українських дослідників питання міграції досліджували О.Малиновська, М.Шульга, В.Євтух, В.Трощинський, О.Хомра [12].

Загалом, регіональних етнодемографічних досліджень ще обмаль і практично відсутні роботи, в яких досліджуються етнодемографічні параметри міського і сільського населення (зважаючи на те, що етнічний склад міського населення завжди був складнішим, порівняно з етнічним складом навколишньої сільської території). Крім того, з точки зору системного підходу міське і сільське населення є підсистемами, які мають власні закономірності формування і розвитку.

Мета цієї статті – проаналізувати показники, які характеризують сучасну етнодемографічну ситуацію в Тернопільській області і показати, що вони мають значні територіальні відмінності в міських і сільських поселеннях, окремих районах, а також зробити прогноз щодо подальшого розвитку етнодемографічної ситуації. В статті робиться наголос на дослідженні сучасних тенденцій міграційних процесів, їхнього впливу на демографічні процеси і демографічну ситуацію в області.

Дані про етнічний склад населення у розрізі адміністративних областей і районів дають можливість порівняти їх за ступенем етнічної мозаїчності, виділити різні за характером етнічної структури типи міст і районів. Є декілька кількісних показників аналізу розселення етнічних груп. Для специфічних за національним складом населення окремих територій як, наприклад, Тернопільської області, де помітним є відсоткове переважання українців у співвідношенні етносів, на нашу думку, найбільш прийнятним є індекс мозаїчності Б.Еккеля [15], який пропонує визначати етнічну строкатість населення через теоретичну вірогідність інтенсивності міжнаціональних контактів, яка б мала місце, якби б контакти зумовлювалися лише відсотковим співвідношенням національних груп у цьому районі незалежно від інших факторів. За значенням

індексу етнічної мозаїчності Б.Еккеля виділяються три градації: практично моноетнічні регіони; перехідні регіони з переважанням одного етносу за наявності значних етнічних меншин; поліетнічні регіони з різномірним етнічним складом.

Основний загальний населення Тернопільської області, за підсумками перепису населення 2001 р., був представлений *українцями*. Кількісно їх представництво, порівняно з 1989 р., зменшилося на 12,9 тис. осіб, але питома вага збільшилася на 1,04% і становила 97,8% [14, с. 219]. На районному рівні ступінь домінування українців за коливання показників приросту в межах 0,1%–2,5% становив у середньому 0,8%. Винятком був Збаразький район, де кількість корінних жителів за згаданий період зменшилася на 0,4%. Отже, 64,7% районів були такими, в яких українці становили понад 99% населення. Найменшою питома вага автохтонного населення в 2001 р. була в Тернопільському районі, соціально-економічне зростання адміністративного центру якого супроводжувалося прибуттям інонаціональних мігрантів [16, с.70].

Зазначимо, що на загальнодержавному тлі Західний регіон виділяється підвищеною часткою сільського населення. У більшості західних областей України (у т.ч. і Тернопільській) селяни переважають у структурі населення. Динаміка етнічного складу Тернопільщини впродовж 1989–2001 рр. характеризувалася зростанням етнічної однорідності сільських поселень (Табл.1). Із 658,1 тис. осіб сільських жителів регіону 99,2% були українцями. Об'єктивно село мало цікавило іммігрантів, які в 2001р. становили 19,6%, що в 2,4 рази (46,2%) менше, ніж у міських поселеннях. Тому чисельно незначне інонаціональне населення (0,9%) більшою мірою, ніж в містах, підпадало під вплив асиміляційних процесів української більшості села. Особливо, якщо врахувати, що 37,3% всіх прибулих до сільських поселень були української національності. Кількість українців у сільській місцевості впродовж 1989–2001 рр. зменшилася на 33,6 тис. осіб [14, с. 219], що в 3,3 рази менше, ніж у попередні роки (1979 – 1989), коли еміграція з села перевищувала рееміграцію. У селах 14 районів Тернопільської області понад 99,0% жителів були автохтонними.

Міжпереписний період ознаменувався зміною соціально-політичного статусу Української держави, яка, здобувши незалеж-

ність, для багатьох росіян втратила «привабливість», унаслідок чого, а також через погіршення економічної ситуації на загальнодержавному та регіональному рівнях їх кількість протягом 1989–2001 рр. зменшилася на 12,7 тис. осіб (на 46,7%), а частка росіян у населенні Тернопільської області зменшилася з 2,3% до 1,2% [14, с. 219]. На противагу періоду 1979–1989 рр., коли переважаючою тенденцією було чисельне і відсоткове збільшення кількості росіян, з 1989 по 2001 рр. в більшості (15 з 17 районів) виразною була тенденція зменшення кількості росіян (за винятком Збарзького району, де росіян стало на 0,3% більше). В решті районів вони втратили в середньому 0,7% своїх представників (див. Табл.1). Найбільший відсоток зменшення спостерігався в Тернопільському районі (2,9%), а найменший – в Зборівському (0,1%). За таких умов у 7 районах представники російського етносу становили менше ½ відсотка з мінімальним значенням – 0,2% в Підгаєцькому. Зазначимо, що представники росіян на території районів області розселені вкрай нерівномірно. Станом на 2001 р. найбільше жителів російської національності мешкало в Збарзькому і Кременецькому районах – по 1,3%, Чортківському – 1,6%, мм. Тернопіль – 3,4%, Чортків – 3,6%, Кременець – 2,5%. У 2001 р. росіяни залишилися найчисельнішою етнічною меншиною і посідали друге місце в структурі населення Тернопільщини у всіх районах, крім Підволочиського, де поступалися полякам [6, с. 170].

Таблиця 1.

**Національний склад сільського населення
Тернопільської області в 1989 і 2001рр.***

№ п/п	Райони	Населення								
		Українці %		Росіяни %		Поляки %		Білоруси %		Інші %
		1989	2001	1989	2001	1989	2001	1989	2001	2001
1	Бережанський	99,58	99,70	0,21	0,20	0,11	0,02	0,03	0,03	0,05
2	Борщівський	99,11	99,28	0,39	0,35	0,34	0,18	0,04	0,04	0,15
3	Бучацький	99,52	99,64	0,29	0,22	0,12	0,05	0,02	0,02	0,07

ІПЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України

№ п/п	Райони	Населення								
		Українці %		Росіяни %		Поляки %		Білоруси %		Інші %
		1989	2001	1989	2001	1989	2001	1989	2001	2001
4	Гусятинський	99,21	99,41	0,23	0,17	0,48	0,29	0,02	0,02	0,11
5	Заліщицький	99,53	99,55	0,32	0,32	0,03	0,02	0,03	0,03	0,08
6	Збаразький	99,36	98,49	0,38	1,16	0,17	0,08	0,07	0,07	0,20
7	Зборівський	99,56	99,61	0,25	0,22	0,12	0,03	0,02	0,02	0,12
8	Козівський	99,66	99,65	0,21	0,19	0,09	0,04	0,02	0,02	0,10
9	Кременецький	99,16	99,24	0,54	0,53	0,10	0,04	0,07	0,07	0,12
10	Лановецький	99,19	99,17	0,55	0,49	0,04	0,01	0,05	0,05	0,28
11	Монастириський	99,44	99,64	0,26	0,22	0,21	0,04	0,03	0,03	0,07
12	Підволочиський	94,79	95,74	0,35	0,24	4,73	3,80	0,05	0,05	0,17
13	Підгаєцький	98,80	99,73	0,21	0,14	0,04	0,02	0,01	0,01	0,10
14	Теребовлянський	98,89	99,38	0,39	0,31	0,60	0,20	0,02	0,02	0,09
15	Тернопільський	98,89	99,26	0,45	0,42	0,53	0,15	0,04	0,04	0,13
16	Чортківський	98,76	98,98	0,51	0,45	0,58	0,37	0,03	0,03	0,17
17	Шумський	99,15	99,31	0,63	0,48	0,06	0,03	0,07	0,07	0,11
	Разом	98,99	99,15	0,38	0,28	0,51	0,31	0,06	0,04	0,12

* Таблиця складена за даними Тернопільського обласного управління статистики.

Польська етнічна меншина в регіоні становила у 2001 р. 0,3% всього його населення. Впродовж 1989–2001 рр. її чисельність і питома вага зменшилася практично навпіл, поляки втратили

2,8 тис. осіб (або 42,3%) населення [14, с. 219]. Ця тенденція характерна для всіх районів без винятку. Станом на 2001р. найбільше поляків залишилося в Підволочиському районі (64,1% його чисельності). Питома вага поляків серед сільського населення Тернопільської області в 2001р. становила 0,3%, що на 0,2% менше, ніж в 1989 р. У всіх районах упродовж 1989–2001 рр. спостерігалось чисельне зменшення поляків, унаслідок чого їхня частка зменшилася в середньому на 0,2%. У Бережанському, Заліщицькому, Кременецькому і Шумському районах поляки поступалися білорусам, у Зборівському – вірменам, Підгаєцькому – вепсам, а в Лановецькому – молдаванам.

Білоруське населення на території Тернопільщини в 2001р. репрезентували 968 особи, питома вага яких не досягала і 0,1% (0,08%), тому в рейтингу посідали четверте місце. За період 1970 – 2001рр. білоруська людність зменшилася більш як в 1,5 раза. В 2001 р. у переважній більшості районів чисельність білорусів становила 0,05% і менше. Представники білоруського етносу утримували третю позицію в національному складі населення в усіх районах Тернопільщини, крім Гусятинського і Лановецького, де вони поступалися молдаванам, а також Борщівського та Підгаєцького, де переважали, відповідно, вірмени і вепси. Скорочення кількості етнічних білорусів за згаданий період найбільшою мірою спостерігалось в Кременецькому районі [16, с. 70–72].

Таким чином, у 2001 р. *в етнічному складі сільського населення Тернопільської області переважали українці 99,2%* (проти 98,9% у 1989 р.), а представники інших національностей сукупно становили 0,8% (проти 1,1% у 1989 р.), що характеризує сільське населення регіону як слабогетерогенне за національною ознакою чи мононаціональне (за індексом Еккеля). Впродовж 1989–2001рр. відбулося зменшення чисельності і збільшення питомої ваги українців, а також зменшення чисельності і питомої ваги представників етнічних груп у структурі сільського населення Тернопільської області.

Важливою демографічною тенденцією другої половини ХХ ст. стало зростання міського населення в Україні. Особливо

помітним на Галичині було зростання в 1960–1970-х рр. Якщо в 1959 р. питома вага мешканців міст становила 26,8%, то 1989 р. – уже 47,1%. Протягом 1959 – 1994 рр. міське населення Галичини збільшилося на 1 млн 47 тис. осіб: у Івано-Франківській області – на 388,7 тис., Львівській – 822,6 тис., Тернопільській – 272,7 тис. осіб (загалом по регіону у 2,3 раза), а сільське – зменшилося на 458 тис. осіб: Івано-Франківській на 17,5 тис., Львівській – 205,4 тис., Тернопільській – 236 тис. осіб (або на 18,6% по регіону). Протягом досліджуваного періоду 1989–2001 рр. кількість міського населення зростала у Тернопільській області вже не так інтенсивно: всього на 9,5 тис. осіб, тоді як скорочення сільського становило – 35 тис. осіб, що було зумовлено здебільшого міграційним перерозподілом [14, с. 66–67].

На Галичині станом на 1989 р. лише у Львівській області більша частина українців (55,4%) проживала в міських поселеннях, в інших областях цей показник становив менше 40% (зокрема, 39,1% у Івано-Франківській, Тернопільській – 38,9%). Тоді як загалом в Україні міськими жителями було 65,8% українців. За міжпереписний період частка українців, що проживала в містах Львівської, Івано-Франківської і Тернопільської областей, збільшилася на 1,7%, 1,6%, 2,5%, відповідно [14, с. 60].

На протипагу сільським поселенням, переважно моноетнічним, міські поселення попри швидшу інтенсивну асиміляцію малих етнічних груп більшими в умовах імміграції різних етносів у 2001 р. залишалися складними системами. Пов'язано це, на думку Р.Лозинського, з генезисом міст, тобто з особливостями їх формування й розвитку. Будь-яке місто – це передусім центр певної місцевості, певної системи розселення жителів, своєрідна «фокусна точка» [9, с. 16]. Але разом з тим, виділяючи етнічний склад міського населення, на думку Р.Лозинського, помилковим було б розглядати його у відриві від етнічного складу сільського населення. Адже місто завжди лежить на якійсь етнічній території, тобто «не в абстрактному середовищі, а в етнічно специфічному, що активно й вибірково» впливає на місто.

Запропонований Б. Еккелем індекс мозаїчності дозволяє враховувати всі національності, які мешкають в даному місті,

районі, області. Максимальна кількість етносів у межах Тернопільської області, зрозуміло, зафіксована у м. Тернополі, де мешкали представники 49 національностей у 1989 р. та 74 – в 2001 р. До «нових» етносів у 2001 р. належали 25, з них найчисельніші – вепси (93 особи), араби (22 особи), американці (20 осіб), курди (6 осіб). Кількісне представництво різних національностей серед міського населення в розрізі районів коливається в значних межах. Найбільш складна етнічна структура міського населення у Чортківському, Кременецькому та Збаразькому районах, де в кожному живуть представники 36 національностей. У 4 районах – Бережанському, Борщівському, Гусятинському, Підволочиському – національний склад населення представлений, відповідно, 25, 28, 22 і 21 етносами. Структура населення за національною ознакою у Заліщицькому та Тернопільському районах охоплює 16 національностей, а в Лановецькому і Теребовлянському – 19. Незначним показником кількості етносів, рівним 13, характеризуються Бучацький, Зборівський, Козівський, дещо меншим (12 етносів) – Монастириський райони [16, с. 70–72].

Станом на 1989 р. у структурі національного складу населення українці переважали в усіх містах. Частка українців коливалась у 1989 р. від 88,22% (м. Чортків) до 98,72% (м. Зборів) (Табл.2). За переписом населення 1989 р. у 6 містах українці становили до 95% всього населення, у решті міст – відповідно, більше 95%. *Показники, які характеризують сучасну демографічну ситуацію в містах Тернопільській області, мають значні відмінності залежно від чисельності і спеціалізації міст.* Найвища питома вага українців у Тернопільській області спостерігалася у невеликих промислово слаборозвинутих районних центрах людністю до 10 тис. осіб: Бережани, Бучач, Зборів, Хоростків, Монастириська та ін. Питома вага українців найчастіше коливалася в межах 95–98%, тобто за етнічним складом населення вони майже не відрізнялися від оточуючої сільської місцевості. Аналогічна ситуація склалася і в абсолютній більшості селищ міського типу. У містах із населенням у декілька десятків тисяч осіб питома вага українців дещо зменшувалася, становлячи в середньому близько 92%. Менше 90%

населення українці становили лише у колишньому мілітарному центрі Чорткові. У обласному центрі Тернополі – 91,2%, районних центрах міжрайонного значення: Кременець 92,6%, Скалат – 92,8%, Борщів – 93,1% [6, с. 145–147].

За період між двома останніми переписами населення 1989 р. і 2001 р. ситуація стосовно національного складу населення міст змінилась у бік зростання чисельності, а отже, і частки українського населення (Табл. 2). Зростання частки українців у 2001 р. простежується у двох напрямках: 1) збільшення питомої ваги українців – вона коливається в межах 94,07% (м. Тернопіль) – 99,50% (м. Підгайці) в населенні міст; 2) зменшення кількості міст з часткою українців до 95% (мінімальне значення мм. Тернопіль, Скалат) та збільшення з часткою українців понад 95% (16 міст). Найбільший приріст частки українців у період 1989–2001 рр. спостерігається у м. Чорткові, де він становить 7,26%. Дещо нижчі темпи приросту українського населення станом на 2001 р. у наступних містах: Тербовлі – 4,96%, Борщові – 4,53%, Кременці – 3,79%, Тернополі – 2,86%, Шумську – 2,56%, Бережанах – 2,41%. Найменше зросла частка українців між двома переписами населення у 8 містах, серед яких, зокрема, у м. Зборів (0,41%) [6, с. 145–147].

Отже, очевидно є тенденція до зростання частки українців у населенні міст, в яких вона у 1989 р. становила до 95%. Переважання українців, їх чисельне і відсоткове зростання серед міського населення відбувається за *рахунок інтенсивної міграції українського населення із сільської місцевості і невеликих містечок до великих міст і зменшення частки росіян, поляків, білорусів*. Щодо другої причини, то вона пояснюється зміною політичного статусу України в серпні 1991 р., і як наслідок, від'їздом етносів колишнього СРСР на історичну батьківщину; потрете, асиміляційними процесами в середовищі національних меншин і зміною самоідентифікації росіян з російської на українську. Не останню роль у цьому процесі відіграло те, що росіяни в області розселені дисперсно. Дисперсне розселення сільських росіян, як зазначає І.Терлюк, визначає специфіку та інтенсивність їх міжетнічних контактів [11, с. 34–36].

Таблиця 2.

**Національний склад міського населення
Тернопільської області в 1989 р.***

Назва	у тому числі:							
	українці		росіяни		поляки		інші	
	1989	2001	1989	2001	1989	2001	1989	2001
м.Тернопіль	92,21	94,07	7,17	3,42	0,5	0,34	1,04	2,17
м. Бережани	95,50	98,11	3,46	1,40	0,32	0,16	0,52	0,33
м. Борщів	93,10	97,63	5,10	1,50	0,87	0,37	0,93	0,50
м. Бучач	97,86	98,74	1,48	0,84	0,35	0,17	0,31	0,25
м. Копичинці	96,40	97,96	2,60	1,17	0,62	0,31	0,38	0,56
м. Хоростків	98,25	98,70	1,04	0,78	0,41	0,22	0,30	0,30
м. Заліщики	96,52	98,17	2,72	1,40	0,42	0,17	0,34	0,26
м. Збараж	96,82	97,69	2,22	1,64	0,57	0,30	0,39	0,37
м. Зборів	98,72	99,13	0,97	0,55	0,13	0,12	0,18	0,20
м. Кременець	92,66	96,45	5,90	2,50	0,78	0,52	0,66	0,5
м. Почаїв	96,30	97,12	2,95	1,98	0,10	0,11	0,65	0,79
м. Ланівці	97,67	98,21	1,91	1,38	0,09	0,06	0,33	0,35
м. Монасти- риська	98,02	98,87	1,39	0,71	0,32	0,21	0,27	0,21
м. Скалат	92,83	94,09	1,31	0,99	5,60	4,65	0,26	0,27
Смт./м.Підгайці	98,71	99,50	0,82	0,41	0,35	0,06	0,12	0,03
м. Теремовля	92,96	97,92	5,29	1,46	1,22	0,30	0,53	0,32
м. Чортків	88,22	95,48	9,93	3,57	0,91	0,40	0,94	0,52
смт. Шумськ	95,36	97,92	2,93	1,02	1,22	0,82	0,49	0,24

* Таблиця складена за даними Тернопільського обласного управління статистики.

Російська етнічна група на початку ХХІ ст. зберегла вже сформовану географію свого розселення. Російське населення мало тенденцію до концентрації в великих містах і обласному центрі, мало високий ступінь урбанізованості (82,5% у 2001 р.).

Протягом 1989–2001 рр. питома вага росіян як в усьому населенні Тернопільської області, так і в міському знижувалася. Зокрема, у 1959 р. вони становили 11,5% міського населення Тернопільської області, у 1989 р. – 5,1%, у 2001 – 2,4% [14, с. 219]. Зменшення темпів та обсягів міграційного приросту серед росіян, переважно міських жителів, позначилося на ступені їх урбанізованості, який за 1989–2001 рр. уперше з кінця 1950-х років зменшився, до того ж значною мірою – на 7,7% (з 90,2% до 82,5%) [14, с. 219].

Станом на 1989 р. у структурі національного складу міського населення росіяни (Табл. 2) посідали другу позицію в усіх містах Тернопільської області, крім м. Скалат, в якому поступалися полякам. Майже половина росіян – 14,5 тис. осіб (60,5%) мешкала в Тернополі, їхня частка становила 7,2 % населення міста. Найвища частка росіян зафіксована у містах Чортків – 9,9%, Тернопіль – 7,2%, Кременець – 5,9%, Борщів – 5,1%, найнижча у містах Зборів – 0,9%, Скалат – 1,35%, Монастириська – 1,35%. В інших містах області частка росіян коливалася в межах 1,8 – 2,2%). За період між двома останніми переписами населення 1989 р. і 2001 р. ситуація стосовно національного складу населення міст змінилась у бік зменшення чисельності (майже у 2 рази) і частки (у 2,1 рази) російського населення. Зменшення частки росіян у 2001 р. спостерігається у двох напрямках: 1) зменшення питомої ваги росіян в усіх без винятку містах – вона коливається в межах 0,6% (м. Зборів) – 3,6% (м. Чортків) у населенні міст; 2) зменшення кількості міст з часткою росіян понад 5%. Найбільше падіння частки росіян у період 1989–2001 рр. спостерігається у м. Чортків, де воно становить 6,36%, м. Скалат – 4,6%, м. Тернопіль – 3,75% [16, с. 70].

На думку Р.Лозинського, за часом формування російських груп населення, джерелами їх поповнення, внутрішньоетнічними процесами міста Галичини можна поділити на декілька типів. До першого типу належать міста, російське населення яких сформувалося майже виключно за рахунок переселенців перших повоєнних років і надалі ззовні майже не поповнювалося. Сюди належать майже всі селища міського типу та невеликі міста людністю до 10 тис. осіб, а також деякі міста з населенням 10-50 тис. жителів.

Групи російського населення у таких містах не дуже чисельні і у них спостерігається відносно швидке зменшення кількості та питомої ваги росіян. Темпи цього процесу можуть бути різними і залежать головним чином від загальної кількості росіян. Ще однією характерною рисою міст цього типу є наявність у них серед росіян доволі великої частки тих, які рідною мовою вважають українську (в окремих випадках вона може сягати декількох десятків процентів від загальної кількості росіян: у Збаражі, Зборові, Монастирська – понад 20% в 1989 р., Скалаті – понад 30%. Другий тип становлять міста, в яких основне ядро російських груп населення сформувалося здебільшого до середини 1950-х років, але зростання їх чисельності (а часом і питомої ваги), хоча і не надто велике, проходило і в наступні десятиліття (включно до середини 1980-х). Сюди можна віднести Чортків. Пояснюється це тим, що у перерахованих містах розміщувалися чисельні військові підрозділи, і тому російське населення в них постійно зростало за рахунок сімей офіцерів дійсної служби та обслуговуючого персоналу, переселених з різних регіонів колишнього СРСР. Нині російське населення міст цього типу скорочується значними темпами [8, с. 121–122].

Упродовж 1989–2001рр. чисельність *поляків* серед міського населення Тернопільської області зменшилась із 2544 осіб до 1499 осіб (58,92%). Найбільша частка поляків мешкає в м. Скалаті, але й тут їх чисельність зменшилась порівняно з 1989 р. Загалом, кількісне зменшення серед польського населення відбулося в усіх міських поселеннях області. Поляки посідали третю позицію за чисельністю у всіх міських поселеннях, за винятком Золотого Поточу, Вишнівця, Коропця та Лановець, де поступалися білорусам, а в Почаєві – молдаванам. Білоруське населення в міських поселеннях Тернопільської області, за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001р., об'єднувало 727 осіб, або 0,2% всього населення. Загалом питома вага міських білорусів за період 1989–2001 рр. зменшилась на 514 осіб (58,5%) [16, с. 70].

Активна *міграційна поведінка представників різних національностей*, що властива періоду становлення незалежної Української держави, позначилась і на обсягах внутрішньорегіональної

міграції, отже, істотно вплинула на національний склад населення регіону. Зауважимо, що протягом досліджуваного періоду відмічаються суттєві розрізнення в інтенсивності й етнічному складі міграційних потоків. Однак складність такого аналізу зумовлена тим, що з другої половини 1990-х рр. були введені паспорти нового зразка, в яких була відсутня ознака «національність».

Протягом 1991–1999 рр. на території України і Тернопільської області спостерігався справжній «міграційний» бум. Українці були першою, росіяни – другою за кількістю групами мігрантів, які прибували в область. Переважно в Україну приїжджали росіяни, які були вихідцями з України або членами змішаних українсько-російських родин. Але з 1994 р. міграційна ситуація змінилася: загальне сальдо міграції по області вперше за цей період має від’ємний характер. Згідно з даними Держкомстату 1994 рік був роком найбільшої втрати російського та українського населення.

Потоки вибуття у 1999–2000 рр. перевищували кількість прибулих у всіх областях (Табл. 3). При цьому відносні показники міграційної мобільності (коефіцієнти інтенсивності вибуття та прибуття) населення Західної України є нижчими від пересічно-державних. Низькі показники міграційної мобільності, що офіційно реєструються органами державної статистики, у Закарпатській, Чернівецькій, Івано-Франківській, Тернопільській та Львівській областях, на нашу думку і думку більшості дослідників, можна пояснити добре розвинутими тут іншими видами територіальної мобільності населення (перш за все трудових ресурсів): по-перше, щоденними маятниковими трудовими потоками; по-друге, сезонною трудовою міграцією в південні, центральні, східні області України; по-третє, трудовою міграцією за кордон, у тому числі й прихованою (особливо до Іспанії, Італії, Португалії, Греції та ін. країн); по-четверте, комерційними поїздками за кордон (ввіз та вивіз товару і його реалізація) [7, с. 170–172].

Аналіз міграційних потоків населення в Західному регіоні України засвідчує, що переважаючими напрямками як серед вибулих, так і серед прибулих виступають внутрішньообласні (Табл. 3). Вони спричиняють механічні зміни населення серед

міських і сільських поселень. До 1999 р. у структурі внутрішньо-обласних міграцій зростав напрям «місто – село». Впродовж 1989–1998 рр. кількість іммігрантів у міські поселення збільшувалася майже на 1000 осіб щороку, а до 2000 року – майже на 3 тис. осіб [17, с. 10–13]. А у 2000 р. напрям «місто – село» став потужнішим від потоку «село – місто» вже у шести областях (Волинській, Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській, Рівненській і Тернопільській): з сільських поселень протягом 1989–2005 рр. спостерігався відплив населення [18, с. 170–172].

Таблиця 3.

Розподіл мігрантів за напрямками у 1999 р. (у %) [17, с. 10–13]

Області	Прибуття			Вибуття		
	внутрішньо-обласна міграція	міжобласна міграція	міждержавна міграція	внутрішньо-обласна міграція	міжобласна міграція	міждержавна міграція
Івано-Франківська	61,9	34,0	4,1	58,6	37,3	4,1
Львівська	72,7	24,6	2,7	67,1	26,9	6,1
Тернопільська	64,0	34,0	2,0	60,1	35,7	4,2
УКРАЇНА	57,0	34,4	8,6	53,9	32,5	13,6

Частка міжобласних міграцій населення у західних областях – приблизно 30% і є дещо меншою від аналогічного пересічно-державного показника. Незважаючи на своє прикордонне положення та широкий вихід до державного кордону, частка міждержавних напрямів міграційних потоків населення Галичини нижча, ніж в Україні загалом: 14,4% вибулих і тільки 8,8% прибулих. Тернопільська область має найменший у Галичині міждержавний міграційний обмін населення. Загалом, за період 1991–1997 рр. в область прибуло 15,1 тис. мігрантів з колишніх союзних республік (див. Табл. 4).

Таблиця 4.

**Розподіл імігрантів за територіями прибуття
у 1991–1997 роках**
*(перший рядок – загальна кількість імігрантів,
другий і третій рядок – кількість імігрантів-українців
та їхня питома вага серед усіх імігрантів у %) [19, с. 22–25]*

Область	1991 р.	1992 р.	1993 р.	1994 р.	1995 р.	1996 р.	1997 р.	1991 – 1997 рр.
Терно- пільська	3578	4422	2766	1364	1222	927	856	15135
	2749	3469	2128	1050	937	758	645	11736
	76,8	78,5	76,9	77,0	76,7	81,8	75,4	77,5

Етнічний склад населення Тернопільської області в 2001р. ускладнився за рахунок прибулих, які є вихідцями з інших територій України (83,9%), держав Європи (14,9%), Америки (0,04%), Азії (1,1%). Переважна більшість їх – це українці (95,2%), а також росіяни (3,5%) та інші.

Таблиця 5.

**Етнічний склад мігрантів Тернопільської області,
за даними Всеукраїнського перепису населення 2001р.***

Місце вибуття	Всього осіб	у тому числі:		
		українці	росіяни	інші національності
Усі прибулі	349327	332639	12316	4372
в т.ч. з:				
ін. територій України	293130	286013	4906	2211
Тернопільської області	183387	181449	1154	784
інших держав:	55819	46324	7405	2090
держав Європи	51997	43656	6769	1572
держав Америки	136	115	6	15
держав Азії	3668	2545	628	495
держав Африки	13	3	2	8
держав Австралії, Океанії	5	5	–	–

* Таблиця складена за даними Тернопільського обласного управління статистики.

За даними Таблиці 5 майже 95,2% мігрантів з інших областей України, а також країн світу становили українці. Впродовж 12 і більше років унаслідок внутрішньообласного механічного приросту за рахунок 68,3% мігрантів-українців міське населення збільшилося на 23,9 тис. осіб [7, с. 145–162]. З-поміж держав, які були місцем попереднього проживання для емігруючих на Тернопільщину українців, за часткою відрізнялися Польща (7,2%), Російська Федерація (4,5%), Німеччина (0,6%), Казахстан (0,5%), а також Львівська (7,4%) та Хмельницька (4,5%) області. Сільські мігранти української національності становили більшість серед прибулих з Львівської та Хмельницької областей та Польщі. Частка прибулих у села дорівнювала 37,3%, в тому числі 67,0% з сільської місцевості. Водночас, основна маса (62,7%) вихідців з областей України (86,0%) та країн світу (13,9%) оселялася виключно у міських поселеннях. У більшості випадків міськими стали українці, що прибули із Львівської області, Білорусі, Німеччини, Російської Федерації, Казахстану, Азербайджану, Грузії, інших країн світу.

Головним партнером України і західних областей щодо міграційного обміну і надалі виступає Російська Федерація. Мігранти російської національності були здебільшого міськими жителями країн, з яких за їх часткою вирізнялися Російська Федерація (50,2%), Казахстан (2,5%), Німеччина (1,6%), а також Львівська (5,0%) та Хмельницька (1,7%) області. За підрахунками І.Барни, російська людність, яка іммігрувала на Тернопільщину, на 80,3% стала міською. Вихідці з Російської Федерації та Казахстану, росіяни за національністю, прибули зі сільських поселень, найменшою мірою виявили схильність до міського способу життя. В межах Тернопільської області 9,4% осіб російського походження змінили місце проживання таким чином, що 85,3% – це міське населення. З мігруючих між міськими поселеннями 88,1% залишилось їх жителями. Крім цього, лише 19,4% мігрантів-сільських росіян залишилися у сільській місцевості [6, с. 170–172].

У 2001 р. із 14,1 тис. росіян на території краю лише 13,2% проживають від народження, а 75,9% з тих, що прибули, мешкають понад 12 років, що переконливо доводить значну роль механічного приросту в зростанні (скороченні) російської людності в області [13, с. 149–156].

Негативна динаміка нетто-міграції (маючи тенденцію до зниження міграційних втрат) зберігалася до 2005 р. Після 2005 р. у процесі міграційного обміну між Україною і Росією відбулися позитивні зміни: Росія (яка протягом 1993–2005 рр. була основною країною-реципієнтом для України) і Україна міняються ролями: з 2005 р. саме Росія виступає міграційним донором для України. З 2005 р., вперше з початку 1990-х рр., в Україні (і Тернопільській області зокрема) відбувся приріст населення за рахунок міграційного обміну. В наступні роки ця тенденція закріплюється. Навіть з огляду на незначний розмір міграційного приросту сам цей факт знаменує перелом у розвитку міграційної ситуації [18, с. 70–72].

Тернопільська область за сукупністю *демографічних показників* і ступенем сприятливості демографічної ситуації входить до Західно-українського демографічного регіону (Закарпатська, Рівненська, Івано-Франківська, Чернівецька, Волинська, Львівська і Тернопільська області), в якому за загальним підсумком показників протягом 1989–2014 рр. склалася найсприятливіша демографічна ситуація [20, с. 219]. При цьому зазначимо, що Тернопільська область за сукупністю демографічних показників виступає своєрідною перехідною зоною між середньообласними рейтингами: з одного боку, Західного регіону, а з іншого – Центрально-Північного регіону. В Тернопільській області спостерігається висока для регіону смертність населення, помітно низька народжуваність, висока частка людей пенсійного віку і, як наслідок, – найбільша депопуляція населення серед областей Західного регіону. Тернопільська область першою з областей Західного регіону вступила у фазу депопуляції.

Протягом 1959–1994 рр. кількість населення в Тернопільській області зростала досить повільно – на 8,7% (найнижчий показник у регіоні). Аналогічний показник у Львівській області становив 29,6%, у Івано-Франківській – 33,9%. Починаючи з 1992 р. відбувається зміна приросту чисельності населення на скорочення, щоправда, у 2,3 рази повільніше, ніж в Україні загалом [13, с. 68]. Протягом 1992–2001 рр. кількість населення в Тернопільській області зменшилася на 25 тис. 474 особи (або 2,2%) [14, с. 219].

Аналіз сучасної динаміки демографічної ситуації в Тернопільській області засвідчує про її погіршення. Це особливо виражається у зниженні показників народжуваності. Тенденція зниження

народжуваності має давню історію, а за останні 20 років загальні коефіцієнти народжуваності в області становили: у 1989 р. – 14,3 ‰, у 2001 р. – 8,8 ‰, 2008 р. – 8,8 ‰. Протягом 1990–2010 рр. відбувається нова демографічна криза. Статевो-вікова піраміда з обох боків має інтенсивне звуження до своєї основи. Кількість народжених у 2000 р. (вік – до 1 року) менша від 14-річних (1986 р. народження) на 64,1 тис. або в 1,65 раза [18, с. 141–144].

Важливим показником відтворення населення є *нетто-коефіцієнт*, який дає узагальнену характеристику сучасних рівнів народжуваності і смертності, вказує на ступінь заміщення поколінь, показує середню кількість дочок, що їх може народити одна жінка за умов реальних рівнів смертності жінок на відрізку усього дітородного періоду (15–49 років). Якщо нетто-коефіцієнт менший за 1, тоді сучасні умови народжуваності і смертності не можуть забезпечити в майбутньому заміну материнського покоління дочірнім.

На жаль, статистичні дані не дають нам змоги показати етнічні особливості нетто-коефіцієнта відтворення населення області, лише населення України в цілому. Але, на думку фахівців-демографів, населення однієї національної належності у порівняно подібних умовах має приблизно один і той самий рівень народжуваності, де б воно не мешкало [21, с. 91]. Тому ми можемо зарахувати показники загальноукраїнського нетто-коефіцієнта відтворення міського українського, російського та іншого населення і щодо Тернопільщини.

Таблиця 6.

**Нетто-коефіцієнт відтворення населення (на 1 жінку)
за найбільш чисельними національностями в Україні
у 1988–1989‰ [22]**

Усі національності	Міські поселення	Сільська місцевість	Міські поселення та сільська місцевість
Українці	0,887	1,125	0,960
Росіяни	0,829	1,130	0,860
Євреї	0,722		0,722
Білоруси	0,924	1,420	1,016
Молдавани	1,102	1,426	1,304
Поляки	0,942	1,256	1,020

Як свідчать статистичні дані, нетто-коефіцієнт відтворення українців, росіян, євреїв у період, що аналізується, був вкрай недостатнім (нижче 1) і не тільки не забезпечував простого відтворення населення, але був значно нижчим від межі, що відділяє просте відтворення від звуженого. Щодо білорусів, поляків, то їхній нетто-коефіцієнт відтворення забезпечував просте відтворення населення.

Зміни коефіцієнтів народжуваності й смертності відобразилися на показниках *природного приросту* населення. Починаючи з 1992 р. в області відбувається зміна приросту чисельності населення на скорочення (-0,1 % у 1992 р.) [14, с. 91].

Таблиця 7.

Природний рух населення в областях Галичини 1989, 2001 р.

[14, с. 220–230].

(на 1000 осіб)

Області	Народжуваність			Смертність			Природний приріст		
	населення	1989 р.	2001 р.	населення	1989 р.	2001 р.	населення	1989 р.	2001 р.
Івано-Франківська	міське	15,8	8,9	міське	7,6	9,3	міське	+8,2	-0,4
	сільське	15,4	10,9	сільське	12,0	13,9	сільське	+3,4	-0,3
Львівська	міське	14,3	8,2	міське	7,7	10,1	міське	+6,6	-1,9
	сільське	15,0	10,1	сільське	13,3	15,4	сільське	+1,7	-5,3
Тернопільська	міське	17,3	8,6	міське	8,2	8,9	міське	+9,1	-0,3
	сільське	12,3	9,6	сільське	15,2	17,4	сільське	-2,9	-7,8
Україна	міське	13,6	7,1	міське	9,8	13,6	міське	+3,8	-6,5
	сільське	12,9	9,3	сільське	15,2	19,0	сільське	-2,3	-9,7

Показники природного руху населення значно відрізняються у міській та сільській місцевостях. Якщо раніше

коефіцієнти народжуваності у міських поселеннях Галичини були більшими, то на зламі тисячоліть ситуація змінилася (Табл. 7). Народжуваність у сільських поселеннях переважала над міськими. Смертність серед селян у 1,5 раза частіше явище, ніж у міського населення. Відповідно, депопуляція сільського населення (7,8 ‰) відчутніша, ніж у міського (0,3 ‰). Дані таблиці свідчать про зростання показників природного приросту (скорочення) сільського населення у Тернопільській області. Щодо міського, то протягом досліджуваного періоду спостерігається тенденція: від природного приросту (9,1 ‰) у 1989 р. до скорочення (0,3 ‰) у 2001 р.

Для Тернопільської області, як і України загалом, характерний процес старіння населення, що певною мірою впливає на зростання показників смертності: з 12,3 ‰ за 1989 р. до 14,2 ‰ за 2001 р. [14, с. 88, 100]. Тернопільська область має найбільшу серед областей Галичини частку населення у віці, старшому за працездатний. Неухильне зменшення народжуваності прискорює останнім часом демографічне постаріння населення Західного регіону України. Для оцінки процесу постаріння населення запропоновано декілька шкал. Зокрема, за шкалою ООН населення країни, в якій особи у віці 65 років і старші становлять 7% від загальної кількості, вважається старим. У західних областях України ця частка сягає 13,6% (по країні загалом – 14,0%). Шкала Е.Россета більше деталізує рівні демографічної старості населення. Для оцінки вираховується частка осіб у віці 60 років і старші у загальній кількості населення. Якщо ця питома вага становить: 1) 16-17% – «рівень демографічної старості високий», 2) 18% і більше – «рівень демографічної старості дуже високий». За цим критерієм рівень демографічної старості населення Західного регіону (18,7%) і України загалом (20,8%) оцінюється як дуже високий.

Віковий склад українського населення станом на 2001 р. віддзеркалює процеси депопуляції та старіння нації, позаяк із загальної кількості населення у віці старшому за працездатний перебувало 23,9%, а молодшому за працездатний – 20,6% людей. Частка українців працездатного віку становила 55,5% (Табл. 8).

Таблиця 8.

**Розподіл населення найчисельніших національностей
Тернопільської області за віком
за підсумками перепису населення 2001р.***

Вік, років	чисельність населення, осіб:	
	українці	росіяни
0–9	127119	247
10–14	83605	300
15–19	90260	451
20–29	157455	1245
30–39	150796	2016
40–49	153880	2758
50–59	109669	2470
60 і більше	240565	4706
невідомий	167	1
разом	1113516	14194

* Таблиця складена за даними Тернопільського обласного управління статистики.

Вікова структура росіян, які мешкали на території Тернопільщини, також засвідчила кризові явища у демографічній ситуації, породжені скороченням показників природного приросту. Із загальної їх кількості лише 4,5% у віці, молодшому за працездатний, що майже в п'ятеро менше, ніж в українців. Особи пенсійного віку становили 36,8% російського населення регіону. Працездатний вік репрезентувало 58,8% росіян, проте медіанний вік дорівнював 50,3 р., що не вигідно відрізняло їх від українців, у яких він становив 36,7 р. Середній вік російського населення дорівнював 49,9 р. Населення у молодшому за працездатний віці в міській місцевості було чисельно меншим (20,3%), ніж у сільській (20,6%) [6, с. 79–83].

Ще одним чинником, який суттєво вплинув на зміну етнічної конструкції області, стали зміни у національній свідомості й ідентифікації росіян. Частина осіб зі змішаним корінням, що до 1991 р., в умовах неофіційного панування російської ідентичності, записувалася росіянами, стала визначати себе українцями. Набуття Україною незалежності сприяло зростанню етнічної самосвідо-

мости, що зумовило вибір на користь української ідентичності серед людей з різними етнічними коренями (як правило, українськими та російськими). Варто підкреслити, що більшість росіян Тернопільської області є мігрантами радянської доби та їхніми нащадками в першому поколінні. До 1991 р. росіяни не відчували себе етнічною меншиною, і в дійсності вони стали нею лише після здобуття незалежності України. Нагадаємо, що за даними опитування громадської думки в Україні у 1997 р. подвійну ідентифікацію обрали 17,7% українців та 43,3% росіян [23, с. 76]. Отже, росіянам України притаманна розмита ідентичність як у цілому, так і на регіональному рівні.

Висновки

Запропонована стаття є етногеодемографічним дослідженням. На відміну від традиційного варіанта «розселенського» підходу, який полягає у визначенні однорідних районів за показниками перш за все щільності населення, людності міських і сільських поселень і т.п., у цій статті зроблений аналіз просторової специфіки за узагальнюючими показниками етнодемографічної ситуації (режиму природного відтворення, народжуваності, смертності, динаміки чисельності населення, його етнічної, вікової і статеві структури і міграційної рухливості). Тобто, досліджується вплив територіальних систем на регіональні етнодемографічні процеси. Крім того, аналізуються не лише територіальні відмінності етнодемографічних показників у кожного конкретного етносу, а й етнічні відмінності однотипних демографічних показників на визначеній території. Такий аналіз дає можливість дослідити рівень сформованості територіальних етнічних спільностей і їхню «готовність» творити державну етнополітичну спільність, для якої характерним є національний простір, національна свідомість та ментальність, усвідомлення особливостей цієї спільності, прагнення до її захисту та збереження.

Тернопільська область за сукупністю демографічних показників і ступенем сприятливості демографічної ситуації входить до Західноукраїнського демографічного регіону (Закарпатська, Рівненська, Івано-Франківська, Чернівецька, Волинська, Львівська і

Тернопільська області), в якому за загальним підсумком показників протягом 1989–2014 рр. склалася найсприятливіша демографічна ситуація. При цьому зазначимо, що Тернопільська область за сукупністю демографічних показників виступає своєрідною перехідною зоною між середньообласними рейтингами: з одного боку, Західного регіону, а з іншого Центрально-Північного регіону. В Тернопільській області спостерігається висока для регіону смертність населення, помітно низька народжуваність, висока частка людей пенсійного віку і, як наслідок, – найбільша депопуляція населення серед областей Західного регіону.

Регіон можна охарактеризувати як слабогетерогенний за національною ознакою. Впродовж 1989–2001 рр. відбулося зменшення чисельності і збільшення питомої ваги українського населення, а також зменшення чисельності і питомої ваги представників етнічних груп у структурі населення Тернопільської області. В 2001 р. етнічна структура населення Тернопільської області визначалась абсолютним, з максимальним значенням порівняно з попередніми роками, домінуванням представників державної нації (97,8%).

Протягом 1989–2014 рр. намітилася *тенденція до вирівнювання етнічного складу сільського та міського населення* (як на загальнодержавному рівні, так і на обласному). *Відмінності в етнічному складі сільського та міського населення нівелювалися* шляхом поступового зростання питомої ваги українців у містах. Основною причиною цього процесу була інтенсивна міграція українського населення із сільської місцевості і невеликих містечок до великих міст. Збільшення питомої ваги міських українців упродовж 1989–2001 рр. супроводжувалося зростанням їх ступеня домінування (на 2,5%), внаслідок чого *міське населення Тернопільщини стало на 96,0% українським.* Нагадаймо, що серед сільських жителів регіону *99,2% були українцями.* Проте у перше десятиріччя 2000-х рр. у Тернопільській області, як і у п'яти інших областях (Волинській, Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській, Рівненській), напрям «місто – село» став потужнішим від потоку «село – місто».

У сільській місцевості Тернопільській області ще простежується зменшення кількості населення. Але позитивним є темп збільшення кількості народжених у сільській місцевості, який в

останні дев'ять років вищий, ніж у міських поселеннях. Кількість народжених у 2011 р. у селах області зросла порівняно з 2001 р., на 29,1 %, а загальний коефіцієнт народжуваності – на 37,6 % [24, с. 85–86]. Тенденції значного зменшення смертності 2011 р. (порівняно з 2001 р.) можуть призвести в майбутньому до покращення демографічної ситуації на селі. Сьогодні послаблення головних демографічних параметрів сільського населення за попередні роки ускладнюють успішний розвиток регіонів та держави, зумовлюють деградацію українського села.

Аналіз закономірностей зміни у часі природного приросту міського населення Тернопільської людності (ці тенденції характерні для всього Західного регіону) дає змогу визначити такі чотири періоди з відмінними тенденціями динаміки: 1950–1986 рр. – період збільшення позитивного природного приросту; 1987–1998 рр. – період зменшення позитивного природного приросту; 1999–2003 рр. – період з від'ємним природним приростом; 2004–2010 рр. – період збільшення позитивного природного приросту [25, с. 76].

Зазначимо, що характерна для України тенденція міграції населення із сільської місцевості в міста спричинила низку демографічних структурних зрушень – *прогресуюче постаріння сільського населення і, як наслідок, прогресуючий від'ємний приріст сільського населення і загальну депопуляцію*. Упродовж 2003–2009 рр. переважаюче міграційне скорочення сільського населення формувало і загальне від'ємне сальдо міграції в Тернопільській області [26, с. 11]. На погіршення демографічної ситуації впливав і *міграційний відтік молодших вікових груп (15–34 років)*: зокрема, він призвів до зниження народжуваності, підвищення демографічного навантаження на працездатне населення. На відміну від сільського населення, у міських поселеннях області протягом 2009–2012 рр. спостерігався міграційний приріст. Такі риси міграційної ситуації зумовлені недостатнім рівнем соціально-економічного розвитку регіону і його диспропорціями між містом і селом. Позитивною тенденцією є те, що починаючи з 2005 р. механічне зменшення сільського населення у Тернопільській області скорочується. Отже, на сучасному етапі стоїть завдання розв'язання регіональних соціально-економічних проблем, а також

питання нелегальної трудової міграції та подолання її негативних наслідків. Першочерговим у цьому плані є розробка нормативно-правових документів, які б забезпечили оцінку реальної ситуації, сприяли впорядкуванню міграційних потоків.

1. Див.: Рудницька Т. Етнічні спільноти України: тенденції соціальних змін / Т.Рудницька. – К., 1998; Стешенко В. Демографічні перспективи України до 2026 року / В.Стешенко, О.Хомра, А.Стефановський. – К., 1999. – 312 с.; Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями противодії / За наук. ред. В.Стешенко. – К., 2001. – 234 с.; Піскунов С. Динаміка найчисельніших етносів України (1959–2001 рр.) / С.Піскунов// Демографічні дослідження. – Вип. 25. – К., 2003. – С. 84–93.

2. Наулко В.І. Хто і відколи живе в Україні / В.І.Наулко. – К., 1998; Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність (за ред. В.Наулка). – К., 2001. – 167 с.

3. Курас І. Етнополітологія. Перші кроки становлення / І.Ф.Курас. – К., 2004. – 320 с.; Євтух В. Етноспільні процеси в Україні: можливості наукових інтерпретацій / В.Євтух. – К., 2004. – 256 с.; Котигоренко В. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт / В.Котигоренко. – К., 2004. – 332 с.; Зінич В.Т. Сучасні етнодемографічні процеси в Україні / В.Т.Зінич. – К., 2004. – 304 с.

4. Шаблій О. І. Теоретичні і методологічні проблеми розвитку етногеографії в Україні /О.І. Шаблій //Сучасні проблеми географії населення в Україні. – Луцьк, 1993; Дністрянський М.С. Україна в політико-географічному вимірі / М.С. Дністрянський. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І.Франка, 2000. – 310 с.; Заставний Ф.Д. Населення України / Ф.Д.Заставний. – Львів,1993. – 300 с.; Заставецький Б.І. Соціально-економічна географія України / Б.І.Заставецький – Львів: Світ, 1994. – 229 с.

5. Орлов А.Ю. Методика этногеодемографических исследований [Електронний ресурс] /А.Ю. Орлов (yorlov@mts-nn.ru). – 2009.

6. Обласні статистичні дані див.: Барна І.М. Етногеографічне дослідження регіону (на матеріалах Тернопільської області): дис... канд. геогр. наук: 11.00.02 / І.М. Барна; Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. – Л., 2005. – 179 с.

7. Джаман В.О. Регіональні системи розселення: демогеографічний аналіз: дис... доктора геогр. наук: 11.00.02 / В.О.Джаман; Київськ. нац. ун-т ім. І.Шевченка. – К., 2004. – 229 с.

8. Лозинський Р.М. Етнічний склад міського населення Галичини / Р.М.Лозинський. – Львів, 2000. – 202 с.
9. Лозинський Р.М. Етнічний склад населення Львова (у контексті суспільного розвитку Галичини) / Р.М.Лозинський. – Львів, 2005. – 234 с.
10. Лозинський Р. Групування міст сучасної Галичини за національною ознакою населення / Р. Лозинський // Вісник Львівського університету. Серія географічна. – Випуск 22. – Львів, 1998. – С.56–60.
11. Терлюк І. Росіяни західних областей України (1944–1996 рр.). Етносоціальне дослідження / І.Терлюк. – Львів.: Центр Європи, 1997. – 156 с.
12. Шульга Н.А. Великое переселение: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты / Н.А.Шульга. – К.: Институт социологии НАН Украины, 2002. – 482 с.; Малиновська О. Репатріація в Україну // Проблеми міграції. – 1999. – № 4. – С. 17–29.; Вивчення впливу зовнішньої міграції 1991–1996 рр. на зміни етнічного складу населення України та її регіонів. Жовтень 1998 / М.О.Шульга та ін. (уклад.); Представництво МОМ в Україні. – К., 1998. – 78 с.
13. Ретроспективні перерахунки чисельності населення за 1989–2001 роки на базі даних Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – Статистичний збірник. – Ч. I. – К., 2006. – 374 с.
14. Демографічна криза в Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – 231 с.
15. Эккель Б. М. Определение индекса мозаичности национального состава республик, краев и областей СССР/ Б.М.Эккель // Советская этнография. – 1976. – № 2. – С. 16–22.
16. Обласні статистичні дані див.: Барна І. Зміна етнічного складу міського населення Тернопільської області у період між переписами населення 1989 і 2001 рр. / І.Барна // Наукові записки Тернопільського педагогічного університету. Економічна та соціальна географія. – 2003. – №1. – С. 67–72.
17. Міграційні процеси в Україні у 1999 році. – К.: Державний комітет статистики України, 2000. – 416 с.
18. Прибыткова И. Миграции и время: украинский вариант развития / И.Прибыткова // Постсоветские трансформации: отражение в миграциях. – М., 2009. – 189 с.
19. Малиновська О. Репатріація в Україну/О.Малиновська // Проблеми міграції. – 1999. – № 4. – С. 17–29.
20. Населення України. Народжуваність в Україні у контексті суспільно-політичних трансформацій. – К., 2008. – 288 с.
21. Піскунов С. Динаміка найчисленніших етносів України (1959 – 2001 рр.). / С. Піскунов // Демографічні дослідження. – Вип.25. – К., 2003. – С. 92–98.

22. Національний склад населення України. Ч.2. За даними Всесоюзного перепису населення 1989 р. Міністерство статистики України. – С.280, 284; Про кількість та склад населення України за матеріалами Всеукраїнського перепису населення 2001 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>/<http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/#regions>

23. Белецкий М.И. Национально-культурные и идеологические ориентации населения Украины / М.И.Белецкий, А.К. Толпыго // Полис. – 1998. – № 4. – С. 74–83.

24. Годісь Н.Р. Демографічна ситуація в сільських населених пунктах Львівської області // Н.Р. Годісь // Науковий вісник Волинського нац. ун-ту імені Л.України. – Вип. 9. – Луцьк, 2011. – С. 83–91.

25. Феленчак Ю.Б. Ризики демографічних втрат в Україні / Ю.Б.Феленчак. – Львів, 2010. – 204 с.

26. Кушнірчук-Ставніча О.М. Трудова міграція населення регіону та її соціально-економічні наслідки: автореф. дис. ... канд. економ. наук: спец. 08.00.07 / О.М.Кушнірчук-Ставніча. – Л., 2012. – 19 с.